

La fotografia familiar durant la Guerra Civil, exili i postguerra. Un projecte de memòria i recuperació patrimonial a Sabadell.

David González Ruiz, arxiver i historiador de la fotografia (Arxiu Històric de Sabadell).

Genís Ribé Monge, museòleg i historiador (Museu d'Història de Sabadell).

El 27 de gener de 1939 les tropes franquistes desfilaven per Sabadell i, dos dies més tard, mossèn Ernest Mateu Vidal (Teià, 1903- Sabadell, 1977)¹ oficiava la primera missa de la victòria a la Rambla escenificant el canvi de règim. Ja aleshores l'intrèpid fotògraf i cineasta local Josep Esteve Codina va immortalitzar aquell moment amb una pel·lícula gravada des del carrer Calderón, a l'alçada del Mercat Central. Unes imatges que mostraven llençols blancs penjant dels balcons de les cases en símbol de rendició mentre les matusseres tropes de campanya nacionals marxaven pels carrers somrients i saludant alguns adeptes. Començava una nova etapa i la persecució dels vençuts en seria una de les conseqüències.

L'esclat de la Guerra Civil havia canviat la vida del molts sabadellencs però, un cop finalitzades les hostilitats, la coneguda com a "pau de Franco" va donar el tret de sortida a l'eliminació física i simbòlica de tot aquell que fos considerat un adversari pel nou règim. L'acció repressiva es va traduir en l'estigmatització de famílies, empresonaments, exilis forçosos i, en alguns casos, fins i tot la pena de mort. En aquest terreny tan sòrdid és on la fotografia familiar dels vençuts emergeix com una font imprescindible per dignificar la memòria dels afectats per aquell règim del terror.

Els represaliats i les seves famílies hagueren de lluitar contra l'aïllament i la continua desafecció que els abocava la societat franquista. Ho feren des del silenci i la clandestinitat, conservant petits conjunts de documents i fotografies que per ells dignificaven aquella injustícia i mantenien vius uns traumàtics llaços afectius. Era una resistència de baixa intensitat no planificada que evidenciava l'esforç per no oblidar tota la violència viscuda.

Tradicionalment, la historiografia ha concebut la fotografia familiar com un gènere menor perquè té un escàs valor artístic -i/o estètic- i no ha estat concebuda per a la comunicació pública. El seu ús s'ha circumscrit a espais privats formats per la xarxa social del grup que l'ha creada. Una manca de legitimació paradoxal perquè la desconsideració que pateix, habitualment per desconeixement, es contraposa amb la valorització patrimonial que, de tant en tant, són objecte algunes de les imatges amb composicions "més artístiques".

Una diferència clara entre les fotografies personals realitzades durant els anys objecte d'aquest article i la fotografia domèstica més comuna són les temàtiques representades. És habitual que la majoria de les instantànies capturades pels fotògrafs aficionats reflecteixin celebracions festives, moments de lleure, escenes familiars, etcètera deixant de banda relats visuals d'escenes doloroses com podrien ser malalties, morts, empresonaments o disputes. Un llenguatge amb uns codis visuals associats a la solemnitat pels moments més importants i desenfadats per les ocasions d'entreteniment. En cada cas, el punt de vista del fotògraf aficionat era una simbiosi entre la seva realitat sociocultural -que possibilitava una sèrie d'atencions temàtiques- i els avenços tecnològics del moment. Tanmateix, quan parlem de les fotografies familiars de la Guerra Civil, l'exili i el primer franquisme entrem en contradicció amb la

quotidianitat abans exposada perquè trobem imatges realitzades en contextos anòmals com el front de combat, un camp de concentració o l'exili. En altres ocasions, observem com aquelles escenes que reflectien moments d'alegria familiar es transformen en una memòria traumàtica que recrea una pèrdua irremplaçable.

La cultura visual de la Guerra Civil i el primer franquisme ens dibuixa un panorama de cases en les que sempre falta algun ésser estimat i del qual no se'n parla mai fora del domicili familiar. Una absència en part compensada per la intensa relació que el grup mantindrà amb les fotografies dels membres empresonats, exiliats i/o morts. Cada imatge és una invitació a entrar en la privacitat d'una família. L'expressió d'una vida personal plena de dificultats la memòria de la qual, en el cas dels vençuts, voldria haver estat esborrada pel règim nouvingut.

No obstant, malgrat els perills, com si es tractés d'un insecte envoltat d'ambre, moltes d'aquestes fotografies s'han resignat a desaparèixer i han arribat als nostres dies. Estan plenes de costures que senyalen l'inexorable pas del temps i l'ús que han tingut. De fet, per poder donar-los densitat, el primer que cal fer és vincular aquests objectes fotogràfics amb el seu context per entendre plenament quin és el valor patrimonial que tenen. Un treball a cavall entre la història, l'etnografia, l'antropologia i l'arxivística que, en el cas de la ciutat de Sabadell, ha dut a terme el Museu d'Història amb la col·laboració de l'Arxiu Històric. Es tracta d'un projecte que empelta amb un moviment global de recuperació de la memòria històrica i en favor dels drets humans.

El nostre repte comença el 2017 quan el Museu d'Història es va proposar identificar i aprofundir el periple viscut pels sabadellencs deportats als camps nazis entre 1940 i 1945. L'objectiu era recuperar i dignificar la seva memòria col·locant una llamborda *stolperstein*² davant del domicili de les víctimes. La seva captura per part de l'exèrcit alemany s'havia dut a terme en el context de la Segona Guerra Mundial però molts dels protagonistes abans havien viscut els estralls d'una altra guerra, l'espanyola, que amb més o menys convicció els havia empès a un conflicte militar i després a l'exili.

D'entrada, el projecte comptava amb una primera recerca duta a terme, entre els anys 2006 i 2008, per l'historiador local Josep Maria Benaul Berenguer (1951-2020) i els arxivers Jordi Torruella i Antonio Onetti. Tanmateix, la iniciativa de les *stolpersteine* exigia conèixer amb la màxima exactitud aspectes concrets dels biografats com llocs i dates de naixement, defunció i l'adreça del domicili durant la guerra. Matissar que, per nosaltres, un criteri essencial aplicat des del principi va ser que els deportats sabadellencs ho eren tan si havien nascut a la nostra ciutat com pel fet d'haver-hi tingut el seu darrer lloc de residència en el moment de l'esclat de la Guerra Civil o durant el conflicte.

Els darrers anys la nòmina i la biografia dels deportats sabadellencs s'ha anat ampliant gràcies a les aportacions de l'historiador local Esteve Deu Baigual, el qual és a punt de completar la seva investigació sobre la història de la Guerra Civil a Sabadell³. Altres aportacions cabdals per la recerca han estat l'aparició de noves fonts d'informació com les dades recollides per l'Amical de Mauthausen⁴, el Banc de la Memòria Democràtica del Memorial Democràtic de Catalunya⁵ o els documents conservats en els arxius d'Arolsen (Alemanya) que han estat digitalitzats i es poden consultar en línia⁶.

Actualment, gràcies a la investigació duta a terme i totes les fonts abans esmentades, tenim identificats 63 sabadellencs que foren deportats als camps nazis. Sens dubte, un dels moments més complexos i alhora importants del projecte ha estat contactar amb els familiars i descendents d'aquestes persones deportades. Podríem dir que en aquell

moment vam obrir “la capsa dels trons” perquè va començar a aflorar, de manera continguda però constant, un patrimoni documental inèdit que obria noves perspectives per a la recuperació d'aquesta memòria. Del 2017 a ençà hem establert contacte amb 31 familiars dels 63 deportats que tenim localitzats. Tota aquesta nova documentació, on la fotografia i te un paper primordial, ha estat donada o cedida per a la còpia a l'Arxiu Històric de Sabadell.

Fruit d'aquest treball, el 2019, el Museu d'Història de Sabadell va inaugurar l'exposició *Deportats. 60 sabadellencs als camps nazis (1940-1945)*⁷. Un muntatge que va remoure consciències però també calaixos, capsas de sabates i àlbums plens de fotografies. Això va obrir un altre fil d'investigació igual d'escruixidor: la memòria de la Guerra Civil i l'exili. Altra vegada partíem de treballs i fonts bibliogràfiques precedents com el dut a terme conjuntament pels historiadors locals Josep Maria Benaul, Jordi Calvet, Lluís Casals, Artur Domingo i José Antonio Pozo⁸ o, més recentment, la ja esmentada obra en quatre volums d'Esteve Deu. Igualment destacables eren les aproximacions biogràfiques a testimonis sabadellencs que explicaven les seves vivències d'aquest període⁹.

Era un bon punt de partida que darrerament s'ha enriquit amb noves aportacions on destaquen les correspondències, sovint acompanyada de fotografies, de: Teresa Lladós Castellet (Sabadell, 1921-1998)¹⁰, el polític Salvador Sarrà Serravinyals (Sabadell, 1902- Santiago de Xile, 1965)¹¹, el masover Josep Rusinés Vidal (Torre del Canonge, Sabadell, 1904-1998)¹² o Alfons Soler Llongueras (Sabadell, 1920-2020)¹³. Igualment interessant ha estat la transcripció i publicació del dietari de l'ebenista Joan Bistuer Espias (1916-2000) -escrit també al front i durant els primers anys de postguerra¹⁴. Tot plegat va fer possible una segona exposició, organitzada el 2021 pel Museu d'Història de Sabadell, amb el títol *Cartes, dietaris i memòries de Guerra i de postguerra (1936-1945)*. L'exposició deixava patent l'impacte de la Guerra Civil i la postguerra en la ciutadania sabadellenca mostrant el llegat documental, fins aleshores inèdit, de 38 persones de les quals se'n feu una exhaustiva ressenya biogràfica. Durant el procés de recerca i els mesos posteriors a la mostra, fruit de l'estreta col·laboració entre institucions, l'Arxiu Històric de Sabadell va ingressar en forma de donació o cessió per a la còpia documentació i fotografies que testimoniaven les vivències de 24 sabadellencs i sabadellenques durant aquests anys.

En ambdós projectes la documentació que va arribar a l'Arxiu Històric de Sabadell era correspondència (en format de carta o targeta postal), telegrams, documentació personal, militar i/o administrativa i, sobretot, fotografies. A vegades sembla que la història de la fotografia s'hagi d'escriure a cop de maletes perdudes¹⁵ o capsas plenes de fotos esperant el moment de ser desempolsegades d'un armari o unes golfes on fa anys que estan congelades pel temps. No obstant, segur que la realitat sabadellenca no és un cas aïllat, sinó més aviat al contrari: aquests processos són símptomes de recuperació d'una realitat patrimonial on la fotografia domèstica hi té un paper important. Avui és innegable l'atracció que generen aquest tipus d'imatges i la consideració d'objectes culturals que els donem, exemplificant la permeabilitat d'un llenguatge fotogràfic que és apte per a tots els públics.

Quan analitzem les fotografies domèstiques inèdites que han aflorat a Sabadell al llarg dels darrers cinc anys cal tenir en compte dos aspectes molt importants: el context familiar i els usos als que han estat sotmeses les imatges. Al relacionar conceptes com Guerra Civil, franquisme i fotografia familiar es produeixen silencis. Com ens recorda la investigadora Annete Kuhn “no hi ha res més estrany que una família sense secrets”. Per tant, és habitual que en els àlbums o les capsas amb fotos d'aquest període

sempre hi hagi la imatge d'un individu del que no se'n parla gaire però que acaba donant context a tot el grup. A moltes cases el secret es va convertir en una estratègia de supervivència familiar per evitar possibles delacions i represàlies. És per això que reconstruir els esdeveniments i dignificar la memòria de les víctimes acaba sent un repte traumàtic però alhora terapèutic pels seus descendents. Pel que fa a la utilització de les imatges per part dels familiars, quan hem accedit a les fotografies sempre les trobem en un determinat lloc que ens revela els usos als quals han estat sotmeses. No és el mateix que una petita imatge i plena de costures hagi estat transportada diàriament a l'interior d'una cartera; que una ampliació hagi estat exposada neta i polida amb un marc en una habitació o, per contra, algunes fotografies quedin enterrades dins d'una capsa polsosa a les golfes. Al parlar amb les famílies ens adonem que són diferents maneres de gestionar el dol d'algú que ja no hi és. Un llenguatge personal i simbòlic que els acosta al record dels difunts ja sigui a través de l'aferrament o el desús de les fotografies. Perquè, per ells, en un determinat moment, pot arribar a ser igual o més important conservar la imatge d'un ésser estimat que localitzar el seu cos. Sovint el seu testimoni gràfic és el primer pas per a poder reconstruir una veritat cada vegada més llunyana perquè, com reconeixen molts descendents, "al pare o al tiet només el conec per les fotos".

En aquest treball constant per trobar el sentit de cada imatge també cal tenir en compte l'ús habitual de la tècnica del retoc i el fotomuntatge per reconstruir escenes familiars que havien estat destruïdes per la Guerra Civil i la repressió feixista. El punt de partida de la nova composició solien ser imatges de petit format i mala qualitat tècnica que amb l'ús del procediment fotogràfic del bromoli (molt emprat pels fotògrafs pictorialistes a partir de la dècada de 1930) es reconstruïen, retocaven, afegint o traient els elements que calguessin. Sobre un fons neutre o un decorat, a cop de pinzell, el nou fotògraf modificava vestimentes (afegint americanes i corbates que dignifiquessin l'escena), acoloria la imatge i incloïa el personatge absent. És com si les famílies, davant l'adversitat, desintegrades i disperses, utilitzessin totes les eines que tenien al seu abast per superar aquesta situació. Per a moltes d'elles l'exposició d'aquests fotomuntatges en una habitació de la casa era un record, viscut amb silenci i de manera privada, que contrastava amb la veneració pública que el règim franquista feia de les seves víctimes en forma de monuments funeraris com les creus dels caiguts o actes commemoratius com el "dia de l'alliberament" cada 27 de gener.

Diferents maneres de representar fotogràficament la presència dels absents en la memòria dels que queden. A l'esquerra fotomuntatge de la família Sánchez-Laorden amb retrats dels pares Antonia Laorden García i José Sánchez Martínez (part superior). En segon terme, d'esquerra a

dreta, els germans Andrés Sánchez Laorden (nascut a Santomera, Múrcia), Antonio (nascut a Sabadell) i José (nascut a Barcelona i mort al camp de concentració de Mauthausen el 1943). Dècada de 1940. Autor: desconegut/ Arxiu Històric de Sabadell. Codi de referència: FD08650. A la dreta un retrat d'estudi de la dona i els dos fills del deportat sabadellenc Francesc Sabatés Esperanza. Al fons l'ampliació d'un retrat del difunt que aquell any havia mort al camp de concentració de Gusen, ca.1941. Autor: desconegut/ Arxiu Històric de Sabadell. Codi de referència: FD08212.

Les fotografies enviades i/o rebudes pels soldats des del front, la presó, el camp de concentració o l'exili sovint eren l'únic contacte visual que aquests tenien amb els seus familiars. L'objectiu d'aquests intercanvis era doble, per una banda, comprovar l'estat de salut dels éssers més estimats, en especial els fills, i per l'altra, encoratjar als damnificats a continuar combatent la soledat i l'aïllament. Les fotografies viatjaven adjuntes en cartes, paquets o, fins i tot, en ocasions eren lliurades en mà per amics o coneguts. Pels presoners o exiliats rebre aquelles imatges, acompanyant farcells de roba o menjar, era un alè d'esperança que els empenyia a continuar endavant i lluitar per un futur millor, al costat dels seus.

Generalment, les imatges produïdes pels represaliats mostren situacions de falsa normalitat on els podem veure llegint, fent esport o fins i tot amb una actitud alegre. Era una artificiosa construcció de la dignitat que buscava esquivar la censura del règim penitenciari (en el cas de les presons o els camps de concentració) o mostrar les bonances dels nous indrets, lluny de casa, quan parlem de l'exili. Sens dubte, mostrar la millor cara també era una manera de conservar la moral, no transmetre llàstima i evitar deprimir-se. Tanmateix, la fotografia, sempre oberta a múltiples interpretacions, canvia completament de significat quan la contextualitzem amb les notes al peu dels àlbums o les poques línies manuscrites en el revers de les imatges. Un bon exemple d'aquesta doble realitat són els dos àlbums de fotografies compilats pel sabadellenc Josep Girbau Tiana (1903-?). Durant la Guerra Civil Josep Girbau formaria part del Grup 23 de la Guàrdia d'Assalt i també dirigiria la policia municipal de Sabadell. Compromès políticament pels seus idearis, entre el febrer i l'agost de 1939, estigué internat en el camp de refugiats de Barcarès (França) i, després, inicià un periple per diverses localitats franceses fins que tornà al Sabadell natal el febrer de 1948. Les punyents imatges de Barcarès ens mostren una realitat penosa però que Girbau, anys després, intenta documentar i suavitzar amb humor a través dels versos rimats.

El sabadellenc Josep Girbau Tiana al camp de concentració de Barcarès (França) l'any 1939. Els seus familiars van cedir per la còpia a l'Arxiu Històric de Sabadell dos àlbums que

contenien 328 fotografies realitzades entre 1920 i 1965. Els peus d'imatge confeccionats pel propi Josep Girbau estan mecanografiats i redactats en forma de rodolí. Autor: desconegut/ Arxiu Històric de Sabadell. Codis de referència: FD12256 i FD12257.

Les fotografies familiars inèdites que han aflorat al llarg d'aquests cinc anys de recerca tenen en comú que han estat produïdes en un context repressiu marcat per la violència que patiren els seus protagonistes. Un context anòmal on la fotografia pretenia normalitzar i compensar (com exemplifiquen els fotomuntatges impossibles) la traumàtica situació viscuda. Enmig de tanta violència, les noves generacions que no van viure la Guerra Civil i els primers anys del franquisme (però que han hagut de conviure amb les seves conseqüències) són les que al conservar els llegats familiars de fotografies han mantingut viva la seva existència, reconstruint la memòria de pares, avis o tiets. Des d'aquestes ratlles els mostrem tot el nostre respecte, escalf i admiració.

Annexos.

Llista dels sabadellencs deportats als camps nazis entre 1940 i 1945. Marquem amb un asterisc quins d'ells han donat documentació a l'Arxiu Històric de Sabadell en forma de donació o cessió per la còpia:

1. Francesc Abad Samper (Sabadell, 27-2-1900 / Chauprix, Côte d'Or, França, 5-6-1976).
2. Antonio Aguilar Sánchez (Orà, Algèria, 27-4-1902 / Gusen, Àustria, 12-9-1941).
3. Laureano Alegre Belmonte (Alcalá de la Selva, Terol, 14-7-1900 / Gusen, Àustria, 7-12-1941).
4. Pau Alemany Figueres (Sabadell, 10-7-1915 / Gusen, Àustria, 11-11-1941).
5. Pablo Alós Escartín (Peralta de Alcofea, Osca, 13-1-1910 / Sabadell, 17-11-1991).*
6. Celestí Altarriba Bosoms (Gironella, 14-3-1898 / Gusen, Àustria, 20-7-1941).
7. Josep Amorós Maestre (Petrer, Alacant, 21-5-1888/Gusen, Àustria, 4-7-1941).*
8. Venanci Anglès Anglès (Masquefa, 4-4-1912 / Gusen, Àustria, 16-12-1941).
9. Jaume Arís Estrada (Sallent, 19-4-1900 / Mauthausen, Àustria, 1-10-1942).
10. Eugeni Arqués Simó (Sabadell, 28-12-1912 / Castell de Hartheim, Àustria, 10-2-1942)
11. Francesc Arroyo Maldonado (Sabadell, 6-1-1913 / Le Havre, França, 1969).*
12. Miquel Balart Nasarre (Sabadell, 4-3-1905 / ?).
13. Ramon Batet Planas (Sabadell, 9-3-1909 / Gusen (Àustria), 8-11-1941).*
14. Gabriel Benedicto Albalade (Sabadell, 24-10-1921 / ?).
15. Fèlix Calatayud Tormo (Sabadell, 18-04-1911 / París, 31-1-2001).
16. Narcís Canals Llopart (Barcelona, 9-4-1912 / Malsburg-Marzell, Alemanya, 28-6-1947). *
17. Esteve Cañellas Mañé (Sabadell, 2-6-1906 / Gusen, Àustria, 3-11-1941).
18. Melcior Cañellas Mañé (Sabadell, 7-11-1899 / Gusen, Àustria, 2-12-1941).
19. Joan Capellas Fages (Sabadell, 10-6-1917 / Montpeller, França, 10-1-1946).*
20. Andrés Casbas Güerre (Arroyo Cerezo, Castellfabib, València, 30-11-1913 / ?)
21. Emili Català López (Alcoi, Alacant, 22-3-1904 / Gusen, Àustria, 15-1-1942).
22. Jaume Causanillas Gené (Sabadell, 9-4-1898 / Gusen, Àustria, 8-4-1941).
23. Josep Coll Saperas (Vila-rodona, 20-1-1914 / Gusen, Àustria, 14-3-1941).
24. Conrad Crespí Vergés (Sabadell, 4-8-1908 / 22-3-1982).*
25. Josep Domènech Cortada (Cervià de les Garrigues, 6-5-1908 / Gusen, Àustria, 14-11-1941).*

26. Vicenç Expósito Serra (Sabadell, 8-9-1909 / Châteaumeillant, França, 4-4-1993).
27. Emili Ferrando Rosell (Querol, 14-7-1900 / Gusen, Àustria, 4-7-1941).*
28. José Garcia Campillo (Santomera, Múrcia, 12-11-1899 / Gusen, Àustria, 6-5-1941).*
29. Vicente Garcia Negrillo (Múrcia, 11-11-1905 / Issy-les-Molineaux, França, 6-1-1983).*
30. Eduard Garrigós i Soler (Benilloba, Alacant, 10-3-1909 / Frontignan, França, 19-1-1998).*
31. Joan Grau Farràs (Sant Feliu de Codines, 12-1-1911 / ?).
32. Antoni Hilario Planellas (Sabadell, 13-01-1904 / Gusen, Àustria, 8-01-1942).*
33. Agustí Ibàñez Solves (Sabadell, 25-12-1903 / Reus, 15-2-1957).*
34. Marià Llonch Casanovas (Sabadell, 19-2-1898 / Gusen, Àustria, 31-8-1941).*
35. Joaquim Lou Ripollés (Plou, Terol, 8-3-1906 / Gusen, Àustria, 6-11-1941).*
36. Emili Marquès Aracil (Alcoi, Alacant, 7-7-1908 / Gusen, Àustria, 1-4-1942).*
37. Josep Maria Medina Solé (Lleida, 20-10-1910 / ?).
38. Rafael Monllor Belenguer (Alcoi, Alacant, 19-2-1906 / Castell de Hartheim, Àustria, 22-9-1941).*
39. Pedro Monter Ferris (Binaced, Osca, 13-8-1899 / Auschwitz – Birkenau, Polònia, 22-2-1943).*
40. Manuel Mullor Català (Penàguila, Alacant, 10-6-1913 / Gusen, Àustria, 27-1-1942).*
41. Pere Navarro Bielsa (Sabadell, 27-5-1919 / Gusen, Àustria, 14-11-1941).*
42. Valentí Oliveras Valls (Navarcles, 8-3-1894 / Gusen, Àustria, 3-11-1941).*
43. Pau Pallàs Alsina (Ripollet, 5-9-1906 / Gusen, Àustria, 11-4-1941).
44. Jaume Paloma Masafret (Sabadell, 22-4-1917 / Gusen, Àustria, 11-11-1941).
45. Pelegrí Pelegrí Porqueras (Torrebesses, 28-7-1896 / Gusen, Àustria, 8-12-1941).*
46. José Pérez Coello (Aubin, França, 16-5-1920 / Ternberg, Àustria, 20-6-1943).*
47. Ginés Pérez Garrido (Cartagena, Múrcia, 2-7-1911 / Gusen, Àustria, 7-11-1941).
48. Carles Retana Valls (Sabadell, 29-12-1913 / París, 5-1-2002).*
49. Josep Rodríguez Escursell (Sabadell, 3-12-1919 / Gusen, Àustria, 7-5-1943).
50. Pere Sabater Carbonell (Sabadell, 29 de juny de 1910 / ?).
51. Francesc Sabatés Esperanza (Santa Perpètua de Mogoda, 30-7-1903 / Gusen, Àustria, 11-11-1941).*
52. José Sánchez Laorden (Barcelona, 14-2-1921 / Mauthausen, Àustria, 20-7-1943).*
53. Francesc Sas Llop (Palma d'Ebre, 23-2-1912 / Castell de Hartheim, Àustria, 8-11-1941).*
54. Enric Segarra Espinach (Barcelona, 27-8-1906 / ?).*
55. Miguel Senar Burón (Bellver de Cinca, Osca, 27-9-1900 / Gusen, Àustria, 29-11-1941).
56. Daniel Serratosa Fitó (Sabadell, 12-6-1900 / Gusen, Àustria, 30-7-1941).
57. Alexandre Tamarit Guiu (El Soleràs, 16-3-1901 / Gusen, Àustria, 20-12-1941).
58. Enric Tomàs Urpí (Barcelona, 7-12-1912 / Mauthausen, Àustria, 7-5-1945).
59. Jesús Valera Sarria (Santomera, Múrcia, 16-12-1920 / Gusen, Àustria, 23-1-1942).
60. Josep Valldeperas Macià (Olesa de Montserrat, 17-3-1898 / ?).
61. Miquel Vial Candia (Sabadell, 11-12-1915 / Montauban, França, 11-1-2007).*
62. Salvador Vidal Claramunt (Igualada, 6-12-1917 / Castell de Hartheim, Àustria, 19-12-1941).*
63. Ramon Vitales Cáncer (Lleida, 18-3-1920 / Carcassona, França, 11-3-2002)

Llista de sabadellencs i sabadellenques dels quals l'Arxiu Històric de Sabadell i el Museu d'Història de Sabadell conserven testimoni de les vivències durant la Guerra Civil i els primers anys del franquisme. Marquem amb un asterisc quins d'ells han donat documentació a l'Arxiu Històric de Sabadell en forma de donació o cessió per la còpia::

1. Josep Ballester Castellet (Castelladral, Navàs, 10-8-1919 / Sabadell, 7-10-2014).*
2. Joan Bistuer Espias (Sabadell, 19-10-1916 / 21-9-2000).
3. Miquel Carreras Costajussà (Sabadell, 5-2-1905 / Tèrmens de Segre, al front, 11-8-1938).
4. Joan Casablanques Ventura (Sabadell, 4-7-1916 / 2-5-1977).*
5. Salvador Codina Fatjó (Sabadell, 16-4-1905 / 23-8-2002).
6. Conrad Crespí Vergés (Sabadell, 4-8-1908 / 22-3-1982).
7. Jaume Cusidó Llobet (Sabadell, 7-12-1904 / 8-12-1987).*
8. Moisès Figueras Sallarès (Sabadell, 23-4-1898 / 24-8-1942).
9. Cèlia Garolera Riera (Granollers, 7-9-1922 / 21-04-2022).*
10. Eduard Garrigós Soler (Benilloba, 10-3-1909 / Frontinhan, França, 19-1-1998).
11. Joan Graells Sorribes (Sabadell, 30-8-1912 / 30-11-2001).*
12. Marc Aureli Graupera Vergés (Sabadell, 28-3-1905 / Cambrai, França, 6-2-1940).*
13. Isidre Guri Toneu (Granollers, 7-9-1916 / Sabadell, 30-3-1967).
14. Salvador Junoy Prunés (Sabadell, 19-7-1906 / 27-11-2002).*
15. Magda Lladó Fuster (Sallent, 7-6-1912 / Barcelona, 27-9-2014).
16. Francesca Lladós Castellet (Sabadell, 24-4-1921 / 24-3-1998).*
17. Teresa Lladós Castellet (Sentmenat, 18-2-1919 / Sabadell, 31-5-2020).*
18. Joan Llonch Salas (Sabadell, 9-2-1902 / Barcelona, 13-11-1976).
19. Oleguer Masferrer Casan (Sabadell, 1915 / Camp de la Bota, Barcelona, 8-7-1940).*
20. Josep M. Oriach Llorens (Sabadell, 6-4-1916 / 24-8-1998).*
21. Lluís Papell Comas (Sabadell, 16-2-1891 / 24-1-1980).*
22. Vicenç Renom Griera (Sabadell, 11-4-1920 / 26-11-2010).*
23. Josep Rosas Vilaseca (Súria, 10-9-1891 / Santiago de Xile, 14-6-1968).
24. Narcís Rosell Rabassó (Sabadell, 1899 / Camp de la Bota, Barcelona, 1-5-1943).
25. Josep Royo Solé (Sabadell, 18-7-1920 / 23-2-2011).*
26. Josep Rusinés Vidal (Torre del Canonge, Sabadell, 11-2-1904 / 27-3-1998).*
27. Josep Maria Sabater Casañas (Sabadell, 24-2-1910 / mort o desaparegut al front, novembre de 1938?).*
28. Joan Sala Rovira (Manresa, 29-3-1909 / Sabadell, 6-2-1997).*
29. Antoni Sala Serra (Sabadell, 13-11-1920 / 5-7-2011).*
30. Pere Sala i Serra (Sabadell, 2-2-1910 / 24-10-1962).*
31. Joan Sallarès Castells (Sabadell, 4-4-1893 / 8-8-1971).
32. Daniel Sallés Giralt (Sabadell, 3-1-1918 / 4-9-2013).*
33. Joaquim Sanahuja Garriga (Sabadell, 17-2-1894 / 22-3-1974).*
34. Salvador Sarrà Serravinyals (Sabadell, 1-4-1902 / Santiago de Xile, 25-4-1965).
35. Alfons Soler Llongueras (Sabadell, 25-4-1920 / 1-9-2020).*
36. Josep Tramunt Bussom (Barcelona, 4-2-1906 – Sabadell, 28-3-1996).*
37. Ramon Vidal Claramunt (Igualada, 1-10-1919 / Sabadell, 10-9-2004).*
38. Gustau Vila Bergadà (Sabadell, 18-9-1893 / Madrid, 16-1-1955).

¹ Ernest Mateu Vidal també va exercir d'arxiver municipal, càrrec que va compaginar amb el sacerdoci des del 1942 fins la seva mort el 1977.

² Els *stolpersteine*, que significa “pedra” o “llamborda” en alemany, són uns monuments de 10x10 centímetres recoberts d’una fulla de llautó on es graven les dades essencials de la persona. Creades per l’artista alemany Guter Demnig són un homenatge a les víctimes del nazisme.

³ A data d’aquest article ha publicat els següents volums, editats per les Publicacions de l’Abadia de Montserrat: *Sabadell, 1936 : economia, societat i política* (2017, Biblioteca Abat Oliva, 302, 303 p.); *La guerra civil a Sabadell, 1936-1939. Repressió, conflicte intern i obra social en la rereguarda* (2018, Biblioteca Abat Oliva, 305, 352 p.); *L’economia de guerra a Sabadell, 1936-1939* (2020, Biblioteca Abat Oliva, 310, 296 p.); *Els sabadellencs que van anar a la guerra, 1936-1939* (2021, Biblioteca Abat Oliva, 312, 353 p.).

⁴ <https://amical-mauthausen.org/proyectos/bases-de-datos/> (consulta 31-07-2022).

⁵ <https://banc.memoria.gencat.cat/ca/app/#/collection> (consulta 31-07-2022).

⁶ : <https://collections.arolsen-archives.org/en/search> (consulta 31-07-2022).

⁷ Visitable al Museu d’Història de Sabadell entre els dies 24 de gener i el 28 d’abril de 2019. Vegeu: https://issuu.com/museusabadell/docs/catalog_issuu_deportats_4 (consulta 31-07-2022).

⁸ *La República i la Guerra Civil a Sabadell, 1931-1939*. Sabadell: Arxiu Històric de Sabadell / Museu d’Història de Sabadell / Ajuntament de Sabadell, 1986.

⁹ Ens referim, per posar alguns exemples, a diversos articles publicats en el marc dels dossiers temàtics de la revista Arraona de la 4a època (“Sabadellencs a l’exili, 1939-1940”, núm. 30, any 2006, <https://raco.cat/index.php/Arraona/issue/view/15424>, i “La Guerra Civil a Sabadell: novetats i perspectives de recerca”, núm. 32, any 2009. <https://raco.cat/index.php/Arraona/issue/view/15457>, i al catàleg de l’exposició *Una esperança desfeta. Sabadell, 1931-1945*, editat per l’Ajuntament de Sabadell i pels Museus Municipals l’any 2010.

¹⁰ Entre 1938 i 1943 Francesca Lladós va intercanviar 137 cartes amb joves sabadellencs que eren al front o l’hospital.

¹¹ Regidor de Cultura a Sabadell entre 1933 i 1939. L’Arxiu Històric ha ingressat un llegat de més de 350 cartes, sobretot escrites durant els anys d’exili a Xile, amb més de 175 persones o institucions catalanes.

¹² Masover la de desapareguda masia de Can Borgonyó. L’Arxiu Històric ha rebut en donació més de 200 cartes escrites des del front i durant els primers anys de postguerra .

¹³ Un testimoni de la lleva del biberó que ens ha deixat un epistolari de 41 cartes escrites des del front de combat i el posteriors servei militar obligatori fet al Marroc.

¹⁴ COMASÒLIVAS FONT, Joan; POZO GONZÁLEZ, Josep Antoni. *Joan Bistuer Espias. Dietari de guerra i postguerra, 1937-1943*. Sabadell: DStoria, 2021.

¹⁵ Recordar el cas de l’anomenada “maleta sabadellenca” de la família Vila-Puig Codina que va ingressar en forma de donació a l’Arxiu Històric de Sabadell el 2021. Vegeu: GONZÁLEZ RUIZ, David; VILA-PUIG CODINA, Santiago. *La “maleta sabadellenca”: les fotografies de Maria Codina Duran, Joan Vila-Puig, Santiago Vila-Puig Codina i Joan Morera Ribalta*. Arraona: revista d’història, 2021, Núm. 39, p. 268-279. <https://raco.cat/index.php/Arraona/article/view/395648> (consulta 31-07-2022).